

tarih

Türk Matbaacılığının

Tarihçesi:

Uygurlarda Matbaa

İsmet Binark*

Bilindiği üzere, medya terimi, basın faaliyetlerinin klasik anlam ve muhtevasının değişime uğramasından doğmuştur. Klasik anlamda basın, kitapları, broşürleri, dergileri ve özellikle gazeteleri içine alır. Zamanla basına iletişim teknolojilerinin getirdiği diğer unsurlar katılmıştır. Bunlar telgraf ve telefon hizmetleri,

radyo ve televizyon, elektronik veri, uydu yayıncılığı, film, konferanslar ve reklâmcılık şeklinde sayılabilir. Silikon chip ile birlikte ortaya çıkan mikro elektronik alanındaki gelişmeler, bu gelişmelere ek olarak kablolu televizyon, video, teletext, viewdata, uzay teknolojilerindeki gelişmeler ile yeni iletişim endüstrileri ortaya çıkmaktadır.

1587

Yazının icadına kadar çeşitli şekillerde biçimlenen doğrudan haberleşme faaliyetleri, yazının icadından sonra dolaylı haberleşme şekline dönüşmüş, buna paralel olarak insanlar arasındaki münasebetlerin mahiyeti değişmiştir. Yazının icadından sonra haberleşme faaliyetleri birçok gelişmeler göstermiş, medeniyet tarihinin tabii seyri içerisinde önce basını; daha sonra da teknik, ekonomik, sosyal, kültürel ve hukukî imkânlardan yararlanarak çağdaş basını ortaya çıkarmıştır. Basının bu şekilde çağdaşlaşmasında teknik imkânların kullanılması şüphesiz büyük rol oynamıştır. Bu teknik imkân ve unsurlar, tarih sahnesine çıkış sırasıyla yazının ve kâğıdın icadı ile matbaanın bulunmasıdır.

Matbaanın icadı, basın ve yayın tarihi yönünden olduğu kadar, medeniyet tarihi yönünden de çok önemli bir hadisedir. Bu sayede insanlık uyanmış, bilim ve sanat eserlerinin

(*) Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü.

dünyaya hızla yayılması mümkün olmuş, siyasi ve sosyal hayatta yeni bir dönem başlamıştır. Bu araştırmada; basın, yayın ve medeniyet tarihinde çok önemli bir yer işgal eden matbaanın icadı ve Türk matbaacılığının tarihçesi üzerinde durulacaktır.

* * *

Keşfedildiği tarihten bu yana, her geçen gün gittikçe gelişip tamamlanarak, bugünkü haline gelmiş olan matbaanın ve matbaacılığın tarihçesi çok eskilere uzanır.

Matbaacılık, hakikî ve en geniş anlamı ile, her ne kadar müteharrik harflerin mucidi olduğu söylenen Gutenberg zamanında Avrupa'da başlamışsa da, ne müteharrik harflerin mucidi ve ne de matbaacılığın kurucusu Gutenberg değildir. Zira, matbaacının ve matbaacılığın çok eskilere uzanan tarihi, Orta Asya'ya, Orta Asya Türklüğüne kadar inmektedir.

1588 Matbaanın önce Orta Asya'da tatbik edildiği, bu arada Çin ve Kore'de de denendiği, ortaya çıkarılan bilgi ve belgeler ışığında kesin olarak bilinmektedir. Ancak bu topraklar üzerinde doğan ve gelişen matbaa fikrinin, esas sahibinin Çinliler mi, yoksa Uygur Türkleri mi olduğu, zamanımıza kadar uzanan bir ilmi tartışma konusu olmuştur. Konu ile ilgili olarak, şimdiye kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüş olup, bu görüşlerin bir kısmı matbaanın Çinliler tarafından, diğer bir kısmı da Uygurlar tarafından bulunduğu yolunda olmuştur. İleri sürülen bu görüşler, konu ile ilgili olarak yakın zamanlarda yapılmış çalışmalar ışığında tekrar bir ilim ve mantık süzgecinden geçirilirse, matbaanın ilk şeklinin Uygurlar tarafından bulunduğu ve kullanıldığı tezinin bugün daha akla yatkın olduğu görülecektir. Konunun aydınlığa kavuşturulması ise, Türk matbaacılığının ve kitapçılığının tarihçesi yönünden olduğu kadar, Türk kültür tarihi bakımından da, şüphesiz büyük önem taşımaktadır.

Konuya daha iyi intibak edebilmek için, önce Uygurların tarihine, özellikle kültür tarih-

lerine kısaca, satır başları açarak bir göz atmak gerekecektir.

Büyük Hun Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı andan itibaren, Orhon ve Selenga nehri kıyılarında Aral gölü kenarlarına kadar yayılan ve zaman zaman değişik adlarla anılan bir Türk kavimine rastlanır. Önceleri Töles ve daha sonra da Dokuz Oğuz adını taşıyan bu kavim⁽¹⁾, bilâhare Uygur devletini kuracak ve Türk tarihinde çok önemli bir yere sahip olacaktır. Çin kaynaklarında Asya Hunları'ndan geldikleri belirtilen Uygurlar V. asrın ikinci yarısında bir beylik kurmuşlar, daha sonra bütün yukarı Orta Asya'ya yayıldığı anlaşılan Tölesler'in bir kısmını teşkil etmişlerdir. Daha sonra da Gök-Türk'lere bağlanmışlardır.⁽²⁾ Gök-Türk'lerin hâkimiyeti altında uzun bir süre yaşayan Basmlı, Karluk ve Uygur oymakları 742-743 senelerinde Gök-Türk Kağanı Ozamış'ı mağlup edip öldürmüşler; Gök-Türk Devleti böylece ortadan kalkınca da, Basmlı boylarının başkanlığında yeni bir Kağanlık kurulmuştur. Uygurlar, bu Kağanlığın Doğu Yabgu'lüğünü⁽³⁾ teşkil etmişlerdir. 744 senesinde Uygur Yabgu'su, Basmlı Kağanı'nı mağlup ederek kendisini Uygur Kağanı olarak ilân etmiştir. Bu suretle, ilk Uygur Kağanlığı kurulmuştur.⁽⁴⁾

Uygur devleti kurulurken devlet teşkilâtı, bu oymakların soyluluk derecesine uyulmak yolu ve töresi ile meydana gelmiştir. Devletin bütün arazisi de, Uygurların 9 obası ile Karluk ve Basmlı boyları arasında bölünmüş ve devlet bu suretle, 11 Tımar ve Yurtluğa ayrılmıştır: Uygurlardaki bu eski Türk Tımar veya Yurtluk sisteminde, bir bölge, halkı

(1) Bahaeddin Ögel: İlk Töles Boyları. *Belleten*, XII, 1948, 795-833. ss.; Uygurların menşe efsanesi. *DTCF Dergisi*, VI, 1-2, 1947, 17-24. ss.; Uygur Devletinin teşekkülü ve yükseliş devri. *Belleten*, XIX, 75, 1955, 331-376. ss.; *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara, 1962, 348. s.

(2) İbrahim Kafesoğlu: "Uygurlar", *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara, 1976, 725. s.

(3) Yabgu'luk Türklerde Kağan'dan sonra gelen, büyük bir memuriyet idi. Önceleri İrkin ve İteber gibi küçük ünvanlar taşıyan Uygur oymak reisleri, bu tarihten sonra Yabgu'luga terfi etmiş oldular.

(4) Bahaeddin Ögel: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları: I*. İstanbul, 1971, 89-90. ss.; Ayrıca bk.: C. Mackerras: *The Uighur Empire 744-840, According to the Tang Dynasty Histories*. Canberra, 1968.

ile birlikte bir Türk boyuna verilmiştir. Bu sistem ve düzen Uygurlarda, diğer Türk devletlerinde görülmeyen bir iktisadî gelişme de meydana getirmiştir. Kültürlü ve bilgili Uygur beyleri, kendilerine verilen bölgenin özelliğine göre yatırım yapmış ve üretim faaliyetlerine girmişlerdir. Uygurlar, çağının geri kalmış diğer kavim ve milletlerinin yalnız beyleri değil, aynı zamanda velinimetleri olmuşlardır.⁽⁵⁾

744 senesinde, Merkezi Orhon kıyılarındaki olmak üzere, Uygur devletini kuran Dokuz Oğuzlar, M.S. 840 senesine kadar bu bölgede yaşamışlardır. 840'da Kırgızlar'ın baskısı karşısında Uygur devletinin çöktüğünü ve Uygurlardan büyük bir kısmının yurtlarını terk ederek zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç-Asya'da, Beş-Balık, Turfan, Hoça vb. sahalarına göç ettiğini ve Uygur kültür ve medeniyetinin mirasının, Turfan'daki Uygurlara kaldığını görürüz.⁽⁶⁾

Ligeti, Doğu Türkistan (Turfan) Uygurları için "siyasî rolleri eski Uygurların şanlı devrine hiçbir zaman yaklaşmamış, buna karşılık Tarım havzasının kendine mahsus medeniyetini o kadar hırsıyla içlerine sindirmişler, orada yayılan dinlerin öyle sadık müminleri arasına girmişler, sanatların, yazı ve bilgilerin, kitap basıcılığının öyle gayretli ve kudretli işçileri olmuşlardır ki, bugün de haklı olarak İç-Asya'nın en kültürlü kavimleri sırasında yer almaktadırlar."⁽⁷⁾ demektedir.

Üç yüz seneye yakın bir süre Gök-Türk'lere bağlı kalan, onların inanç ve töreleri içinde yoğrulmuş, bir imparatorluk nasıl kurulur ve nasıl idare edilir, bu ince san'atı onlardan öğrenen ve bu süre içerisinde ticaret hayatına da giren Uygurlar'ın zengin bir kültüre sahip oldukları, üstelik Ortaçağın en medenî milletlerinden biri olduğu, içerisinde bulunduğu asrın başlarından itibaren çeşitli milletlere mensup arkeolog, tarihçi ve sanat tarihçilerince, Türklerin ana yurdu olan Orta Asya toprakları üzerinde yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalar neticesi gün ışığına çıkarılmıştır.⁽⁸⁾ Bu

ilmî araştırmalar neticesi elde edilen bilgi ve eserlerle, ilim dünyasına, Uygurların zengin kültürlerini tasvir edebilir bir duruma gelmiştir.

Uygurların daha IV. asırda yüksek bir kültüre ulaşmış olduklarını Çin tarihleri yazmaktadır. VI. asra ait Çin kaynaklarında Uygurların hayatı şöyle anlatılmaktadır: "Uygurlar..., disiplinleri ile cezaları çok şiddetli ve kendileri de çok cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı. Başlangıçta konar göçer oldukları için de, sürekli olarak bir yerde oturmuyorlardı."⁽⁹⁾

Çin kaynaklarında sözü edilen bu tekerlekli arabalar, küçük aileler ile geniş halk kitlelerinin hareket kabiliyetlerini fazlalaştırmış, durmadan hareket halinde olma, Uygurlara sonsuz bir içtimâî dinamizm sağlamış ve bundan dolayı da, Uygurlar diğer Türklerden önce büyük kültürlerle temas kurmuşlar; bilgi, kültür, ticaret gibi birçok yeni şeyler öğrenmişlerdir.⁽¹⁰⁾

840'dan sonra güneye, Turfan bölgesine inen Uygurlar; Turfan, Beş-Balık, Hoço, Karaşar, Hami gibi kültür ve ticaret merkezlerini ele geçirmişler ve buralarda şuurlu bir yerleşme ve iskân politikası takip etmişlerdir. Uygurların bundan sonraki tarihleri, yerleşik kültürün mensubu sayılmaktadır.⁽¹¹⁾ Sanat, edebiyat ve ticaret sahasında çok ileri giden bu Uygur devletinin merkezinin, 947'de Hoço (=Kuça, Karahoca) ve yazlık merkezlerinin de Beş-Balık olduğu biliniyor.⁽¹²⁾

(5) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 90-91. ss.

(6) James Russel Hamilton: Toquz-Oguz et On-Uygur. *Journal Asiatique*, CCL, 1, 1962, 7-11, 139. ss.; İbrahim Kafesoğlu: *Türk Millî Kültürü*. Ankara, 1977, 115. s.

(7) L. Ligeti: *Bilinmeyen İç-Asya II*. Macarcadan çeviren: Sadrettin Karatay, İstanbul, 1970, 79. s.

(8) Bu arkeolojik kazı, keşif seyahatleri ve ilmî araştırmalar için bk.: L. Ligeti: a.g.e., 22-214. ss.; László Rásonyi: "Uygurlar", *Tarîhte Türkülük*. Ankara, 1971, 316-321. ss.

(9) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 85. s.

(10) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 86. s.

(11) Annemarie von Gabain: *Das ũgurische Kōnigreich von Cholscho 850-1250*. Berlin, 1961, bk.: *Oriens*, XXI-XXII, 526. s.; *Notes on the dwellings of the Altaic peoples: the Uygur Kingdom of Kbocho (850-1250)*. Aspects of Altaic civilization. ed. D. Sinor, 1963, 45-46. ss.

(12) James Russel Hamilton: a.g.e., 142. s.

Doğu Türkistan (Turfan) Uygurları hakkında en ilgi çekici bilgilere, Çin'deki Kuzey Sung İmparatoru tarafından 981'de Hoço'ya elçi olarak gönderilen Wang Yen-tö'nün seyahatnamesinde⁽¹³⁾ rastlanmaktadır. Seyahatnamesinde, Uygurların X. asrın sonundaki saray, kültür, içtimaî ve iktisadî hayat ve durumları ile, Uygur ülkesi hakkında dikkat çekici öyle tasvirler verilmektedir ki, bu bilgiler kültür, özellikle Türk kültür tarihi bakımından büyük değer taşımaktadır.

981 ile 984 tarihleri arasında Turfan, Hoço ve Beş-Balık'ı ziyaret eden Çin elçisi, Uygurlar hakkındaki görüşlerini şöyle sıralamaktadır:

1590 "Şehirde, (yani Beş-Balık'da) pek çok evler, kuleler ve bahçeler vardır. Uygurlar zeki, doğru karakterli ve namuslu insanlardır. Altın, gümüş, bakır ve demirden yapılan eşya yapımı ile vazö ve çanak-çömlek yapımında, onların gösterdikleri mükemmellik ve fevkalâdelik, Allah tarafından adeta yalnızca onlara verilmiş bir vergi gibidir."⁽¹⁴⁾

Elçi ayrıca, "ovadan geçen bir nehrin mecrasının değiştirildiğini ve açılan kanallarla, bahçe ile tarlaların sulandığını, bu sularla büyük değirmenlerin işletildiğini ve ovada türlü hububatın yetiştirildiğini de"⁽¹⁵⁾ görmüştür.

Elçiye göre "Uygur ülkesinde fakir insan yoktu. Yiyecekleri olmayanların imdadına da, devlet ve halk koşardı."⁽¹⁶⁾ Bu ifade, bize içtimaî nizam ve ahengin Uygurlar arasında ne kadar sağlam temellere oturtulmuş olduğunu göstermektedir.

Uygurlarda taşınır mallarda olduğu gibi, tarım arazisi üzerinde de hususî mülkiyet câri idi. Hususî mülkiyetin mevcut olması, daha o çağlarda Uygurlarda kişi hak ve hürriyetlerinin de teminat altına alındığını göstermektedir.⁽¹⁷⁾

Elçi, Uygur Kağanı'nın kendisi için Beş-Balık yakınlarındaki bir gölde bir kayık gezisi düzenlediğini ve bu gezi sırasında kendisi için

konser verildiğini, Turfan'da dokunan çiçekli Uygur kumaşlarına hayran kaldığını, her Uygur mabedinde mutlaka bir kitaplık bulunduğunu, Uygurların çok iyi deri işlediklerini ve demir, çelik işçileri olduklarını, bu demir ve çeliği iyi işleyerek silâh yaptıklarını ve silâh ticaretini ellerinde tuttuklarını, ayrıca Uygurların maden kömürü kullandıklarını da ifade etmekte ve bununla ilgili olarak şöyle demektedir: "Ağzından alev ve dumanlar çıkan dağın eteklerinde siyah taşlar ve kumlar bulunurdu. Uygurlar bu siyah taşları alarak ocaklarında yakarlardı."⁽¹⁸⁾

Çin elçisinin sıraladığı bu bilgiler, Uygurların ne derece zengin bir kültüre, sıhhatli bir iktisadî ve içtimaî yapıya sahip olduklarını ve tezimiz yönünden de, müteharrik harfli matbaayı kullanabilecek kültür ve medeniyet seviyesinde olduklarını açıkça göstermektedir.

Uygurlar, çeşitli din ve mezheplerin kendi ülkelerinde yayılmasına müsaade etmişlerdir. Bu başka memleketlerde zulüm ve taziyik gören çeşitli din ve mezhepteki âlimlerin ve mensuplarının, geniş tolerans sahibi Uygur idaresini benimsemeleri neticesini doğurmuştur.

Uygurlar M.S. VII ve IX. asırlar arası Maniheizm'i daha sonraları Budizm'i benimsemişlerdir. Daha geç olarak Uygurların İslâmiyet'i kabul ettikleri görülür. Hattâ İslâmiyet Çin'e Uygurlar aracılığı ile girdiği için ilk müslüman Çinlilere Huci-ho (Uygur) denilmiştir.⁽¹⁹⁾ Özellikle Mani dini; Uygurların

(13) L. Ligetti: a.g.e., 247. s.; Bu seyahatname ile ilgili olarak, halen Hacettepe Ü. Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Tarih Kürsüsü Öğretim üyelerinden Dr. Özkan İzgi'nin 1972'de Harvard Üniversitesi'nde yaptığı doktora çalışmasına bakılmalıdır. (Özkan İzgi: *The Itinerary of Wang Yen-to to Kao Ch'ang, 981-984*. Harvard University 1972).

(14) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 119. s.

(15) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 122. s.

(16) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 123. s.

(17) W. Radloff: *Sibirya'dan I. Türkçeye tercüme*: Ahmet Temir; İstanbul, 1954, 128. s.

(18) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 128-129. s.

(19) Uygurlar, Çin kaynaklarında çok eski zamanlardan beri adlarının türlü şekilleri ile anılmışlardır. Hoi-ho, Vei-ho, Yüen-ho, Hui-hu, Hu-ho, Heui-hu; Uygur adının mânası, 974'de tamamlanan Çince 'Kiu Hu Tai' adlı eserde "Şahin sür'ati ile doğuşan ve hücum eden" diye açıklanmaktadır. İbrahim Kafesoğlu: "Uygurlar", *Türk Dünyası II Kitabı*, 725. s.; *Türk Millî Kültürü*, 118. s.; G. Clauson: The name Uygur. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1963, 140-149. ss.

hayatını büyük ölçüde değiştirmiştir. Mani dini Hristiyanlık, Mazdeizm ve Budizm karışımı olup, Batı kaynaklarında bu dine Maniheizm ve mensuplarına da Maniheist adı verilmiştir. Maniheizm'in Uygurlara giriş tarihi 763 olarak kabul edilmiştir. Kaynaklara göre, bu din Uygurların savaşıcılığını azaltmış, buna karşılık ilim, edebiyat, sanat ve ticaret hayatında büyük bir ilerleme ve gelişme sağlanmıştır.⁽²⁰⁾

Ayrıca, "... entellektüel hayata girmiş olan Uygurlar, Mani dinini yaymak bahanesiyle kültür merkezleri arasında mekik dokuyorlar, Orta Asya ve Uzak Şark tarihinde çok önemli bir faktör olmağa hazırlanıyorlardı. Çingiz ve hatta Akkoyunlular ve Fâtih devrindeki Orta Asya ve Yakın Doğu saraylarında kültür elçilikleri ve hocalık yapan Uygurların bu vazifeleri çok eski devirlerden beri gelmekte idi."⁽²¹⁾

Bu arada, Çin'de Mani mabetlerinin kurulması imtiyazı da Uygurların elinde idi.⁽²²⁾ Bu, mabet inşaatında çalışan Uygurların bir süre sonra Çin'e göç edip orada koloniler kurmalarına yol açmış, kısa bir süre sonra da, Çin'de kurulan bu Uygur-Mani mabetleri; ticaret, kültür ve dinî propaganda merkezleri haline gelmiştir. 843 senesinde Uygurların bir asırdır devam eden ezici ticarî ve kültür hâkimiyetine daha fazla dayanamayan Çinliler, Uygurların yabancı olduklarını ilân ederek Mani mabetlerini, içerisindeki kütüphanelerle birlikte yakmışlardır. 843 senesinde Çin baş şehrinde yakılan mabet sayısının 72 olduğunu kaynaklar yazmaktadır. Ayrıca Mani mabetlerinin vakfı olan bütün köyler ve Çin'de yüksek mevkilere erişmiş Uygurların ünvanları ellerinden geri alınmıştır.⁽²³⁾

Kaynaklar, 843'den sonra Çin içerisine dağılan Uygurların Maniheist iskân yerlerini uzun bir süre daha devam ettirdiklerini ortaya koymaktadır.⁽²⁴⁾

Bu tarihî seyir içerisinde Uygur prensleri Çin sarayında önemli görevler alırlarken, diğer yandan Uygurlu âlim ve hocalar yine aynı

sarayda, Çin imparatorlarının ve ileri gelenlerinin çocuklarını okutmuşlardır.⁽²⁵⁾

Görüldüğü gibi, kültür ve medeniyet seviyesi bakımından tarihte çağdaş milletlere örnek olan Uygurlar, müteharrik harfli matbaanın keşfine ve tatbikine yeterli her türlü kültür şartlarına sahip, ilim, bilgi ve okuma zemininin bulunduğu bir kültürün sahibiydiler.

Bu karşılık; çok sayıda (6.000 kadar), çok şekilli ve karışık işaretlerden müteşekkil bir alfabe ve değişik karakterdeki yazı dillerine (40.000 kadar) sahip Çinlilerin, başlangıçta böyle bir alfabe yazım sanatında kullanmaları ve dolayısıyla matbaayı bulmuş olabilecekleri oldukça şüpheli görünmektedir. Bunun yanı sıra, müteharrik harfli matbaanın ilk mucidi olduğu ileri sürülen Çinli demirci Pi-Sheng'in, müteharrik harfleri kullanma fikrini çok sayıda ve değişik karakterdeki Çin yazı sisteminden ziyade, belli sayıda (14 harf), üstelik çentme ve oyma (yani runic-runique)⁽²⁶⁾ özelliği olan komşu Uygur alfabesinden almış olması da düşünülebilir. Doğuda İranlılar, Çinliler, Hindliler ve benzeri milletler bu çeşit harf kullanmamışlardır. Türk yazısına yakın düşen tek alfabe eski Germen 'run'larıdır ki, bu ikisi arasında da ne tarihî, ne de lengüistik (linguistic) bir ilgi yoktur.⁽²⁷⁾ Türk yazısına ait en eski vesikalara Kurday ve Esik kurganlarında rastlanmış olup, bunlar tarih olarak M.Ö. IV. asra kadar inmektedirler.

Son yıllarda Asya'da yapılan bazı arkeolojik kazı ve araştırmalarda Orhon-Türk yazısının M.Ö. ki çağlardan kalma bazı örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Tann Dağlarında Kurday

(20) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 98-99. s.

(21) Bahaeddin Ögel: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 347. s.

(22) A. von Le Coq: *Auf Hellas Spuren in Ostturkisten*. Leipzig, 1926, 42. s.

(23) Bahaeddin Ögel: *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 103-107. s.

(24) L. Ligeti: a.g.e., 107. s.

(25) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 118. s.

(26) Çentme, oyma; Türk runik (runic) alfabesi için bk.: G. Clauson: *The Origine of the Turkish "Runic" Alphabet*. *Act. Or.*, XXXII., 1970, 51-76. ss.; G. J. Ramstedt: *Zwei Uigurische Runeninschriften*. *Journal de la Soc. F.-Oug.*, XXX, 1913, 1-63. ss.; A. von Le Coq: *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde*. *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*, 1919, 93-109. ss.; Saadet Çağatay: *Uygur yazı dili*. *DTCF Dergisi*, 1943, 77-88. ss.

(27) Fr. Altheim: *Atilla et les Huns*. Paris, 1952, 55. s.; İbrahim Kafesoğlu: a.g.e., 286. s.

mevkiinde M.Ö. II. asra ait 5 harfli ve Türk yazısı ile yazılmış bir kitâbe bulunmuştur.⁽²⁸⁾

Ayrıca, Isık gölü civarında 1970 senesinde bulunmuş Esik kurganında⁽²⁹⁾ ele geçen bir gümüş çanak içindeki Orhon alfabesi ile yazılı iki satırlık kitâbe M.Ö. IV. ve V. asırlara ait olarak tarihlendirilmiştir.⁽³⁰⁾

Bizanslı tarihçi Prokopios'a göre (VI. asır) Ogur boyları kendi yazılarını kullanırlardı.⁽³¹⁾ Ogur'ların yazıyı bildikleri, dillerinde (sonradan Macarca'ya geçen) şekli ile "ir+" (Türkçe ve daha ziyade Kâşgarlı Mahmud'un⁽³²⁾ Oğuzca dediği lehçede yaygın "yaz+" sözü'nün R Türkçesi'ndeki şekli) kelimesinin bulunmasından da bellidir.⁽³³⁾

Esâsen "Türklerde yazı, Batı Türklerinin dilinde mevcut "bitig" (harf, kitap) ve "ir+" (yazmak) kelimelerinin de gösterdiği gibi çok eskiden beri vardı. Daha o zamanlarda çeşitli Türk boyları arasında taammüm ettiği anlaşılan Türk yazısının en muhteşem âbideleri, bulunduğu gibi, 726-732 ve 735 yıllarından kalma Orhon kitâbeleridir. Bu kitâbelerde fütuhattan, eski Türk devletinin teşkilâtından başka, sevgi, tanrı, ölüm gibi mücerret mefhumların da yer alması VIII. asır Türkçesinin yeter derecede işlenmiş bir edebiyat dili olduğuna delâlet eder."⁽³⁴⁾

Uygur yazısı akıcı bir yazı sistemine dayanmaktaydı. Ayrıca yazıyı geniş kitleler bilip, kullandıkları gibi, o gün için kullanılan hukukî tâbirlerden de çoğunluk haberdardı.⁽³⁵⁾

A. von Le Coq'a göre, "o zamanki Avrupa'ya kıyasla Uygurlar bu sahada da üstün idiler. Acaba o zamanki kaç Avrupalı kale beyi, el yazısı ve uygun hukukî ifadelerle bir mukavele tertip edebilirdi? Halbuki Uygurlarda bir köylü, esnaf buna muktedirdi. Hukukî formüller ve kanunlar ise yüksek derecede gelişmiş, iyi tanzim edilmiş hukuk tatbikatına tanıklık ederler."⁽³⁶⁾

Râsonyi'e göre "Uygurlarda yazışma

(tahrirat), idare ve umumî emniyetin gelişme derecesi hakkında Aurel Stein'in Çöl güney eteğinde Niran harabeleri arasında bulunduğu runik harfli bir belge tanıklık etmektedir. Bu belgeye göre istihkâm kumandanlığında 25 şahsın X. yıl, IV. ay ve 29. günde pasaportlarını tasdik ettirdikleri belirtilmektedir."⁽³⁷⁾

Turfan Uygurları, yerleşik kültürün en iyi temsilcilerinden biri olmayı başarmışlardı. Maniheizm ve Budist eserlerin Uygur lehçesine tercümesinden doğan zengin bir dinî edebiyat gelişmişti. Bunlara ait yazmaların bir kısmı resimli ve ciltli olarak, Bin-Buddha (Tun-huang) mağarasındaki mabetlerde bulunmuş olup, içlerinde Uygur alfabesi ile yazılmış "Huastuanift" adlı eser ve Hiuen-Tsang'ın biyografisinin Uygurca'ya mütercimi olan Beş-Balık'ı Singku Seli Tutung tarafından X. asrın ilk çeyreğinde Uygurca'ya tercüme edilen ve tanınmış Rus bilgini Malov tarafından bulunmuş 'Altun Yarıuk (Altın Işık)⁽³⁸⁾ ile, 'Sekiz Yüklemek⁽³⁹⁾ ve hece vezninde yazılmış ilâhiler⁽⁴⁰⁾ bilhassa zikre değer. Uygurlarda zengin bir edebî hayat vardı. Adı bilinen ilk Uygur şâiri Aprınçor-Tegin'dir.⁽⁴¹⁾ Uygur-Türk edebî dili, birkaç taş kitâbe üzerindeki edebî örnekler olmaktan kurtulmuş ve kütüphaneleri dolduran bir edebiyat ve kültür dili olmuştu. Uygur medeniyeti, diğer sahalarda olduğu gibi, edebiyat sahasında da ilerlemiş ve birçok yeni mefhumları karşılamaya müsait bir yazı dili vücûda getirmişti.⁽⁴²⁾

(28) İbrahim Kafesoğlu: a.g.e., 286. s.

(29) Dünya ve Türk basınına 'Altun elbiseli adamın mezarı' olarak geçmiştir. bk.: Hasan Oraltay: Altun elbiseli adam. *Türk Kültürü*, IX, 100, 1971, 55-57. ss.

(30) Nejar Diyarbekirli: Kazakistan'da bulunan Esik Kurganı. *Edebiyat Fakültesi 50. Yıl Armağanı*, İstanbul, 1973, 298-303. ss.

(31) B. Szász: *A. Hunok története, Atila nagykirály*. Budapest, 1943, 241. s.

(32) Kaşgarlı Mahmud: *Divan-ü Lugat'ü-Türk. III. Türkçeye tercüme*: Besim Atalay. Ankara, 1939, 59. s.

(33) İbrahim Kafesoğlu: a.g.e., 284. s.

(34) İbrahim Kafesoğlu: Türk Medeniyeti ve Batıya Tesirleri. *Türk Yurdu*, 1, 1959, 22. s.

(35) Lászlo Rásonyi: a.g.e., 112. s.

(36) A. von Le Coq: *Die vierte deutsche Turfan-Expedition*. Turan, 1918, 452. s.

(37) Lászlo Rásonyi: a.g.e., 111-112. ss.

(38) L. Ligeti: a.g.e., 119-120. ss.; Saadet Çağatay: *Altun Yarıuk'tan ibi parça*. Ankara, 1945; Şinasi Tekin: Uygur bilgini Singku Seli Tutung'un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleken*, 1965, 29-33. ss.

(39) L. Ligeti: *Autour du Sekiz Yüklemek Yarıuk*. *Studia Turcica*, 1971, 321-330. ss.

(40) Reşit Rahmeti Arat: *İsbi Türk Şiiri*. Ankara, 1965, 5-9. ss.

(41) Reşit Rahmeti Arat: a.g.e., XX, 14-21. ss.

(42) Bahaeddin Ögel: *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. 348. s.; Reşit Rahmeti Arat: a.g.e., 64. s.

Turfan Uygur dili denilince müşterek Uygur yazısının ve edebî geleneğinin bir araya toplandığı çeşitli Türk lehçelerinin topluluğu anlaşılmalıdır. Uygur yazısı Moğollar tarafından kullanılmış, Timurî'ler devrinde resmî yazışmalar ve Altun-Ordu devletinde 'yarlıg'lar (ferman) XV. asır ortalarına kadar Orta Asya'da ortak yazı olan Uygur alfabesi ile yazılmış ve bu alfabe, Mançu ve Kalmuk yazılarının esasını teşkil etmiştir.⁽⁴³⁾

Bu arada Turfan Uygun dilinin, Çin'in kuzey kısmında yaşayan Kitay'ların (907-1125) diline tesir ettiğini görüyoruz. L. Ligeti bu tesiri şöyle anlatmaktadır:

"Anlaşılan medeniyet sahibi Uygurlarla yakın temasa geçmeleri Çin'in barbar sahipleri üzerinde tesirsiz kalmadı. Nitekim ilk Turfan elçileri geldiği vakit, onların garip yazılarını merakla gözden geçirdiler ve çok hoşlarına gitmiş olacak ki, o yazıyı örnek olarak kendileri için 'küçük kitay' yazısı denen yazıyı meydana getirdiler. Ayrıca şurasını da söyleyelim ki, hızla medenileşen Kitaylar daha sonra Uygur örneğini bir yana bırakarak ve onunla ölçülemeyecek derecede karışık olan Çin işaretlerini esas tutarak, dillerini tespit için 'büyük Kitay' denen yazıyı bulmuşlardır."⁽⁴⁴⁾

Bütün bunların yanı sıra, Uygurların Çinlilerden önce 'Kağat' adını verdikleri kâğıt keçesini buldukları ve imâl ettikleri, ilim âleminde tartışma konusu yapılmıştır. Bu konuda dikkate alınması gereken bir diğer husus; A. Grünwedel, A. von Le Coq ve Aurel Stein'in Orta Asya'da yaptıkları arkeolojik kazı ve araştırmalar neticesi,⁽⁴⁵⁾ minyatürlü ve hususî surette ciltlenmiş Uygur yazmaları ile dolu kütüphanelerin varlığını ortaya çıkarmış olmalarıdır. Turfan, Beş-Balık, Hoço, Idikut gibi Uygur şehirlerinde bulunmuş freskler (duvar resimleri), ilk olarak Uygurlarda hakiki çehresini kazanmış minyatürlü, tezhibli ve hususî surette ciltlenmiş yazma ve basma kitaplar, M.S. VII-IX. asırlarda bu sanatların Uygurlarda ne derece ilerlemiş olduğunu açıkça göstermekte-

dir. Bu da ayrıca ortaya koymaktadır ki, Uygurlar kâğıdın bulunmasından, kitapların hususî surette ciltlenmesine, resimlendirilmesine ve tezyinine varıncaya kadar her çizgisiyle mükemmel bir kitapçılık sanatına sahiptiler.⁽⁴⁶⁾

Turfan ovasının Toyok vadisindeki mabet harabelerinde pek çok Uygur yazması ele geçmiştir. Bu mabet harabelerinin birinde o kadar çok Uygur el yazması bulunmuştur ki, araştırmacılar burasını 'El yazmalar evi' diye adlandırmışlardır.⁽⁴⁷⁾

Ayrıca Karahoço'da, A. von Le Coq tarafından bir saray yıkıntısı içerisinde Maniheizme ait birçok Uygur yazma ve basması bulunmuştur.⁽⁴⁸⁾

Bu arkeolojik kazılarda bulunan yazma ve basma metinler, freskler ve kitabeler yıkıntılar arasından tahribe uğramış bir şekilde çıkarılmış ve bu malzemenin büyük bir kısmı, Alman arkeoloji heyetlerince Berlin Etnoğrafya Müzesi'ne (Museum für Völkerkunde) taşınmıştır.⁽⁴⁹⁾ II. Dünya Harbi'nde Berlin'in bombardımanında da tahribe uğrayan bu malzemeler, bu halleriyle bile zengin Uygur kültürünü tasvir edebilmektedirler. Uygurlara ait yazma ve basma metinlerin diğer bir kısmı da, bugün Berlin'deki Staatsbibliothek, Marbourg Üniversite Kütüphanesi, British Museum'da Aurel Stein Koleksiyonu'nda ve Hindistan'da Delhi Müzesi'ndedir.

Uygurların kitap basma tekniğini bildik-

(43) L. Ligeti: a.g.e., 167. s.; İbrahim Kafesoğlu: *Türk Millî Kültürü*, 263-265. ss.

(44) L. Ligeti: a.g.e., 82-83. ss.

(45) A. Grünwedel: *Bericht über arab. Arbeiten in Idikutschabri und Umgebung*, Abn. Bayr. Akad. Wiss., Berlin, 1906; A. Stein: *Innermost Asia*, v. V. Oxford, 1921; A. von Le Coq: *Chotscho*, Berlin, 1913; Orta Asya'da yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalar konusunda geniş bilgi için bk.: İsmet Binark: *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara, 1975, 62-64. ss.

(46) İsmet Binark: Türk kitapçılık tarihinde tezhip sanatı. *TKD Bülteni*, XII, 3-4, 1964, 17-25. ss.; Tezhib sanatı ve kitapçılık tarihinde Fâtih devri kitap tezhipleri. *Türk Kültürü*, VII, 75, 1969, 220-233. ss.; Türk kitapçılık tarihinde cilt sanatı. *Türk Kültürü*, III, 36, 1965, 985-996. ss.; Orta Asya resim sanatı. *Türk Kültürü*, IV, 47, 1966, 131-137. ss.; Eski Kitapçılık Sanatlarımız: Türklerde resim ve minyatür sanatı. *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978, 271-290. ss.

(47) W. Thomsen: Dr. M.A. Stein's Mss. in Turkish 'Runic' script. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1912, 181-227. ss.

(48) Bahaeddin Ögel: a.g.e., 353. s.

(49) Lászlo Rásonyi: a.g.e., 108-109. s.

lerini söylemiştik. Bu, Çin'de VIII. asrın ikinci yarısından beri mevcut sanılan 'blok' usulü değil, fakat çağdaş matbaanın esası olan müteharrik (movable) harf sisteminin tatbik edildiği baskı tekniği idi. A. von Le Coq ve A. Grünwedel 1902-1907 senelerindeki araştırma gezilerinde, Turfan'da Uygur dilinde sert ağaçtan yapılmış, yüzlerce harf bulmuşlardı. Daha sonraları (1906-1909) P. Pelliot'un Tun-huang'da meydana çıkardığı Türkçe harfler dünyada matbaa tipi hurufatın en eskileridir.⁽⁵⁰⁾

Rus bilgini Oldenburg, Karaşar ve Turfan civarındaki araştırmalarından sonra, modern matbaanın prototipi olan müteharrik Uygur harflerinin bulunduğunu, Fransız bilgini J.R. Risler de, Avrupa'dan 600 sene önce Türk ülkesinde basılmış eserlerden bazılarının bilindiğini ve Uygur matbaa tekniğinin, Moğollar vasıtasıyla Avrupa'ya geçtiğini ifade etmişlerdir.⁽⁵¹⁾

Matbaanın tarihi ile uğraşan Thomas Carter'e göre, yeryüzünde mevcut en eski matbaa hurufatı Uygur dilinde olup Türkçe'dir. Matbaanın daha önce Çinlilerce bilindiği yolundaki fikirler ise şüpheli görünmektedir. Çünkü silabik karakter taşıyan Çincenin, o tarihlerde matbaa tekniğine tatbik edilmesi mümkün görülmemektedir. Buna karşılık, 14 harften ibaret olan Uygur alfabesinin baskı tekniğine tatbiki çok kolay olmuştur.⁽⁵²⁾ Turfan, Beş-Balık, Karahoço, Yarkent, Hoten vb. gibi kesif Uygur şehirlerinin bulunduğu bölgede yapılan ilmî araştırmalarda ele geçen, sert ağaçtan yapılmış müteharrik harfler Uygurlarda matbaa sanatının mevcudiyetini ispat etmiştir.⁽⁵³⁾ P. Pelliot, Tun-huang'da mağara tapınaklarından birinin zemininde yüzlerce tahta çubuk bulmuştur. Bu çubukların yüzlerinde Uygurca işaretler vardır. İnce bir testere ile kesildikleri tahmin edilen bu tahta çubuklar, 2,2 cm. yüksekliğinde, 1,3 cm. genişliğinde ve 1-2,6 cm. derinliğindedir.⁽⁵⁴⁾ A. v. Gabain'e göre, bunlar Uygur yazı dilinde kullanılmış olan bazı son ekler olup, baskı sırasında kullanılmak için hazırlanmışlardır.⁽⁵⁵⁾

Buna karşılık, 1041-1049 tarihleri arasında basım yapan ilk Çin matbaası, Çin alfabesinin çok sayıda ve değişik karakterdeki işaretlemlerden müteşekkil olması yüzünden yürümemiş, başlangıçta tasvip görmemiş ve bu tarihten sonra Çin'de tekrar blok baskı sistemine dönülmüştür. Bu da, mantikî olarak matbaanın Uygurlar tarafından bulunmuş olduğu yolundaki görüşü desteklemektedir. Zira, bir an için matbaanın Çinliler tarafından bulunduğunu kabul etmiş olsak bile, hemen arkasından şöyle bir soru akla gelmektedir. Çinliler madem ki müteharrik harfli matbaayı bulmuşlar, fakat yazı sistemlerinin buna uygun olmaması yüzünden tekrar blok baskıya dönmüşlerdir. Çinliler, kendi yazı sistemlerine uymayan müteharrik harfli matbaa teşebbüsünü ne için, hangi gayeye hizmet maksadıyla gerçekleştirmiş olabilirler? Bilindiği üzere, her teşebbüs, devrin kültür ve içtimâî zihniyetinin ifadesidir. Her cemiyet kendine gideni ve yakışanı bulmuş, kullanmış ve yaşatmıştır.

Uygurlar hakkındaki çalışmalarını ile haklı bir şöhrete ulaşmış olan, tanınmış orientalist Prof. Annemarie von Gabain, *Die Drucke Der Turfan-Sammlung* (Turfan Koleksiyonu Basmaları) adlı eserinde, Çin ve Uygur kitapçılığı hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Çin ve Uygur el yazmaları, basma kitapları, yazmaların ve basmaların ciltlenme şekilleri, kâğıt, kitapların sayfa numaralandırılması ve Uygur baskı tekniği, verilen bu bilgiler arasında yer almış olup, tezimizi teyid etmesi yönünden dikkat çekicidir.

(50) Thomas Francis Carter: *The Invention of Printing in China and its spread westward*. New York, 1925, 102-111, 116. s.; Ayrıca o tarihlerde basılmış metinler için bk.: J.R. Risler: *Civilisation Arabe*. Paris, 1955, 113, 171. ss.; Aly Mazaheri: *La vie quotidienne des Musulmans au Moyen-Age Xe au XIIIe siècle*. Paris, 1951, 261. s.; G. Hazai-P. Zieme: Ein uigurisches Blockdruckfragment einer Einleitung zum Vajracchedikäsutra. *Acta Or. Hung.*, 21, 1968, 1-14. ss.

(51) İbrahim Kafesoğlu: "Millî varlık ve gayelerimiz bakımından Türk tarih ve kültürünün ehemmiyeti". *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Konferanslar*, I. Ankara, 1965, 47. s.; J.R. Risler: a.g.e., 113-171. ss.; V. Thomsen: Aus Ostturkestans Vergangenheit. *Ural-Altische Jahrbücher (Wiesbaden)*, V, 1925, 1-24. ss.

(52) Thomas Francis Carter: a.g.e., 2nd ed, Revised by L. Carrington Boodrich. New York, 1955, 140-149. ss.

(53) İbrahim Kafesoğlu: "Eski Türklerde Şehir Medeniyeti", *Türkler ve Medeniyet*. İstanbul, 1957, 54-55. ss.

(54) Thomas Francis Carter: a.g.e., 218. s.

(55) Annemarie von Gabain: *Die Drucke Der Turfan-Sammlung*. Berlin, 1967, 29. s.

A. v. Gabain'e göre, Çin'de tomar (rulo) halindeki el yazması kitaplarda sayfa numaralaması yoktur. Buna karşılık, Tun-ĥuang'dan çıkarılan yazma ve basma kitaplarda sayfa kaydı, sayfanın sağ üst köşesinde, kenar çizgisi⁽⁵⁶⁾ ile, metnin ilk satırının arasında üstte, Uygur harfleri ve onun altında da Çince olarak ve çift yapraklar üzerindedir. Bu ise, Uygur kitapçılığına has bir özelliktir. Bir diğer farklılık, Çin blok baskılarında sayfa numarası verilirken, yazı kalıbı orijinal metne göre tertip edilmiş, Uygur baskılarında ise sayfa numarası yazı kalıbı yürütülmek suretiyle devam ettirilmiş ve sayfa numaraları, Çin baskılarından farklı olarak oldukça büyük verilmiştir. Bundan, sayfa tertibinin de farklı olduğunu anlıyoruz. Sayfa numaralarının önce üstte Uygur harfleri ile ve alta da Çince olarak verilmesi, Uygurların Çinceyi de bildiklerini göstermektedir. A.v. Gabain, Uygur basmalarının sayfa numaralaması ile ilgili olarak; "Çince sayfa numaraları, bu baskıların Çin menşeli olduğuna delil olmaz; bu baskıların Uygurlara ait olduğu hususunda kesin kanaate sahibiz"⁽⁵⁷⁾ demektedir. A. v. Gabain ayrıca, hurufat dökken Uygur sanatkarlarının Çin matbaacılığında da faaliyet gösterdiklerini ve önemli rolleri olduğunu ifade etmektedir. Bu arada, Çinlilerin müteharrik harfleri tek tek değil, kelimeler ve gramatik ekler halinde döktükleri, Çin dilinin yapısının böyle müteharrik harfler meydana getirmeğe ve dolayısıyla matbaaya tatbikinin uygun olmadığı ve matbaanın Uygurlar tarafından bulunduğu, verilen bilgiler arasındadır.⁽⁵⁸⁾

A. v. Gabain; Uygur el yazmalarının, Çin yazmalarına göre form bakımından değişiklik gösterdiğini, Uygur yazmalarının, sayfanın boyuna paralel olarak, büyük boy sayfalarda (59x24,5 cm. ebadında) ise, enine olarak yazıldığını, bazen Uygurların geniş yaprakları ikiye katlayarak iki sayfa meydana getirdiklerini ifade etmektedir. Çinliler ise rulo halinde sayfa kullanmışlardır. Gabain, ciltleme şeklinin de farklı olduğunu, Uygurlarda ciltlemenin çift sayfanın ortasından bağlanarak yapıldığını,

Çin rulo kitaplarında bu titizliğin görülmediğini söylemektedir. Daha önce Uygur kitaplarında sayfa numaralamasının çift yapraklar üzerinde yapıldığı ifade edilmiştir. Kanaatimizce; sayfa numaralamasının çift yapraklı sayfalara yapılması ile, ciltlemede çift sayfaların ortadan bağlanması arasında ciltçilik sanatı yönünden çok yakın bir münasebet ve ciltçilik tarihi yönünden de o derece dikkat çekici bir hususiyet vardır. Gabain, Çin blok baskılarında kullanılan kâğıdın kaba ve kalın olduğunu, blok baskıya gitmediğini, buna karşılık Uygur baskılarında kullanılan kâğıdın daha ince olduğunu; bu arada kitap süslemesi ile ilgili olarak, Uygur yazmalarında daha çok sayfaların çevresinin süslendiğini (Selçuklu ve Osmanlı yazmalarında görülen tezhib sanatı), bunların ya siyah-beyaz bırakıldığını veya renklendirildiğini, aynı durumun baskılarda da görüldüğünü, yazma ve basma kitapların canlı üslûb bakımından Çin tarzında olmayan şekil ve minyatürlerle süslendiğini, minyatürlerde görülen etnolojik unsurların, şahıs elbiselerinin, ayağa giyilmiş yandan dikişli çizmelerin, çehrelerin, saç ve sakal biçimlerinin tamamen Türk ve Türk'e has olduğunu, Çin'e hiç bir şekilde benzemediğini ve *Vigurica II*deki (APAW, 1910, Nr. 3) kapak resminin de Uygur olmayıp, Çin'e ait olan bu kompozisyonun hatalı olarak Uygur diye tanıtıldığını ifade etmektedir. Ayrıca, Uygur yazmalarının resimlendirilmesi tekniğinin Çin'den farklı olarak fırça ve kâğıt kalemlerle yapıldığını, Çinlilerin ise yalnızca fırça kullandıklarını; Çin blok baskılarının Tibetçe ve Lantsa (Lantsa) yazı unsurları ihtiva ederken, Uygur baskılarında bu ve benzerinin görülmediğini, Uygur baskılarının katlama tarzı kitaplar olduğunu ve kat yeri için bir satırlık bir boşluk bırakılmış olduğunu, bırakılan bu boşluğun ciltlemede dikiş yeri olarak kullanıldığını ilâve ederek, Uygur baskı tekniğini şöyle anlatmaktadır: "Bir yaprak kâğıt üzerine ke-

(56) Bu özellik, Selçuklu ve Osmanlı yazmalarında da devam etmiş ve sayfaların yazıları etrafına yıldızla, biri kalın ve diğeri ince olmak üzere cetvel tâbir edilen çerçeve çizilmiştir.

(57) Annemarie von Gabain: a.g.e., 28. s.

(58) Annemarie von Gabain: a.g.e., 35, 27-28. ss.; Ayrıca bk.: Die Uigurischen Drucke der Turfan-Sammlung. *Forschungen u. Fortschritte*, 41, 1967, 275-277. ss.

limeler ve ekler istenilen sayıda yazılır, yani bazılarında daha çok, bazılarında birkaç tane... Bu iş ancak bir Uygur tarafından yürütülebilir. Zira eklerin seçimi ve bunların kullanma miktarlarının tâyini, ancak bunlar tarafından yapılabilir. Sonra bu elemanlar normal bir baskı bloku üzerine konularak oyulurlar. Blok, satırlara; satırlar da tek tek elemanlara (müteharrik harflere) ayrılır. Daha sonra bunlar tertip kağıbına dizilirler. Bu sistem Çinlilerce bilinmiyordu. O halde bu sistemde mürettibin de mutlaka Uygur olması gerekir".⁽⁵⁹⁾

İstanbul Üniversitesi eski öğretim üyelerinden Prof. Helmuth Theodor Bossert de, İkinci Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu "*Tabî Sanatının Keşfi*" adlı tebliğinde, matbaanın Çinliler tarafından değil, Uygurlarca bulunmuş olduğunu ileri sürmüştü ve bu konudaki görüşlerini şöyle sıralamıştır:

"1. Evvelâ, harflerinin adedi çok az olan bir alfabe veya hece yazısının mevcudiyeti şarttır. İdeografik bir yazı sistemini kullanan bir millet tarafından (Çinliler gibi) tabî sanatının kurulması biraz mahaldir. Çünkü, binlerce ve binlerce şekillerin tabında çok zaman kaybedilir. Ve binaenaleyh bir tabî sahifesi, ayrı ayrı harflerin seçilerek dizilmesinden çok daha çabuk, el ile yazılabilir.

2. Tabî sanatı, ancak bir metinden bir kaç nüshaya ihtiyaç hissedildiği ve okuma iştiyakının bulunduğu bir devirde kâr temin ederek inkişaf edebilir. Bu ise kadim milletlerde ender bir keyfiyetti."⁽⁶⁰⁾

Kaynaklara atfen ortaya koyduğumuz bilgiler ışığında, matbaanın ilk defa Uygurlar

tarafından bulunmuş olduğu yolundaki görüşlerin daha fazla ağırlık kazandığı, açıkça görülmektedir:

Bunun yanı sıra, matbaacılığın ve müteharrik harflerin Doğudan Batıya getirilişinde de Uygurların ve diğer Türk topluluklarının büyük rolü olmuştur. Thomas Francis Carter, blok baskının Batıya doğru götürülmesinde ve Türk dilinde müteharrik harflerin ilk yayılmasında Türk ırkına mensup milletlerin pek büyük hissesi olduğunu ifade eder.⁽⁶¹⁾ Aynı görüşü J.R. Risler ve L. Rásonyi'de paylaşır.⁽⁶²⁾

Albert von Le Coq ve Helmuth Bossert gibi Avrupalı ilim adamlarının da kabul ettiği üzere, Altun-Ordu devrinde Cengiz oğulları Avrupa'ya beraberlerinde basılmış kitap getirmişlerdir. Cengiz devletinin kuruluşunda ve bu devletin bir cihan devleti haline gelmesinde de Uygurların büyük rolleri olmuştur. 1241 tarihinde Altun-Ordu kuvvetleri Almanya'ya girdiği zaman, Almanlar bu münasebet neticesi matbaacılığı öğrenmiş ve bu tarihle, Gutenberg devri (1450) arasında geçen iki yüz senelik bir zaman içerisinde bunu geliştirmiş olabilirler.⁽⁶³⁾ Bu da, Acculturation denilen, bir kültürün başka bir kültürden aldığı tesirler çerçevesinde, ayrı bir ilmî tartışma ve araştırma konusu yapılabilir.

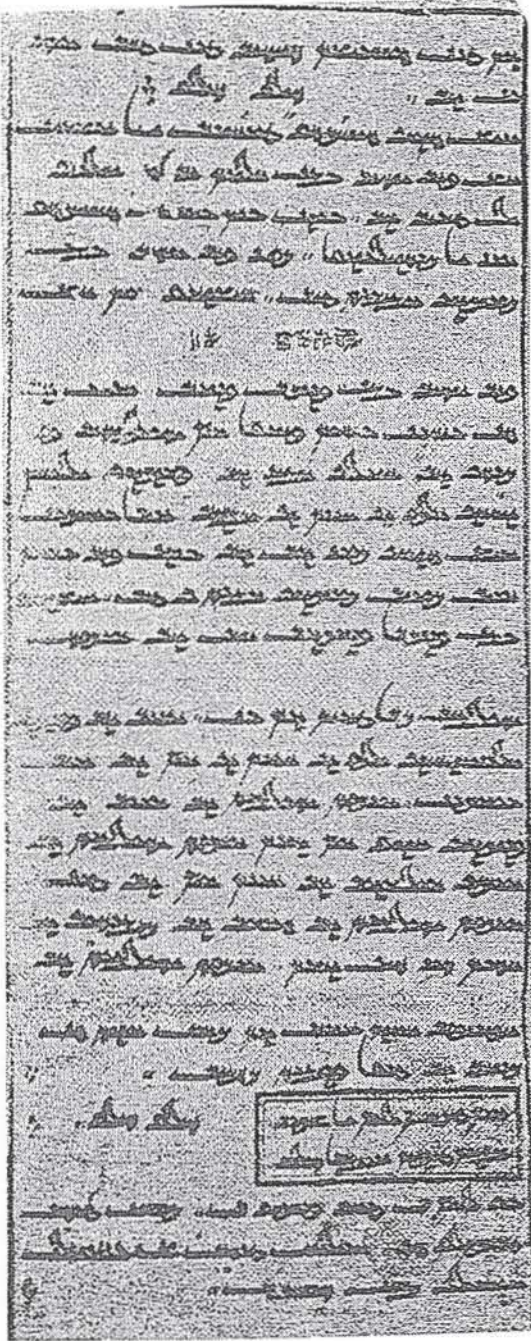
(59) Annemarie von Gabain: a.g.e., 17, 24, 27, 29-31. ss.; Ayrıca bk.: Fenc Chia, Sheng-E. Tenishev: Tri novuikh uygurskikh dokumenta iz Turfana. (Three ancient Uygour documents from Turfan). *Problemy vostokovedeniya*, 3, 1960, 141-149. ss.

(60) Theodor Helmuth Bossert: "Tabî Sanatının Keşfi". *İkinci Türk Tarihi Kongresi. Tebliğler*. (İstanbul, 20-25 Eylül 1937), İstanbul, 1943, 425. s.

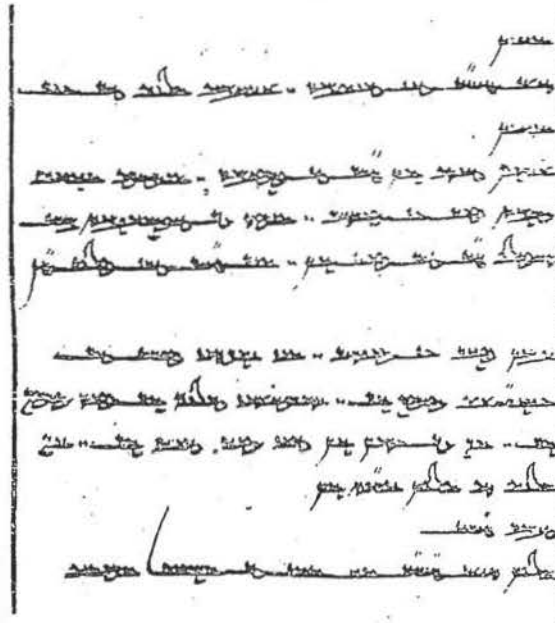
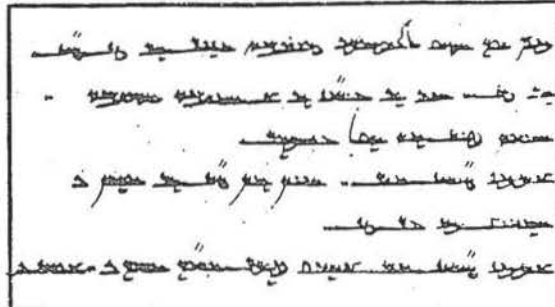
(61) Thomas Francis Carter: a.g.e., 149. s.; The Westward movement of the art of printing. *Yearbook of Or. art and culture*, I, 1924-1925, 19-28. ss.

(62) J.R. Risler: a.g.e., 113, 171. ss.; Lászlo Rásonyi: a.g.e., 112. s.

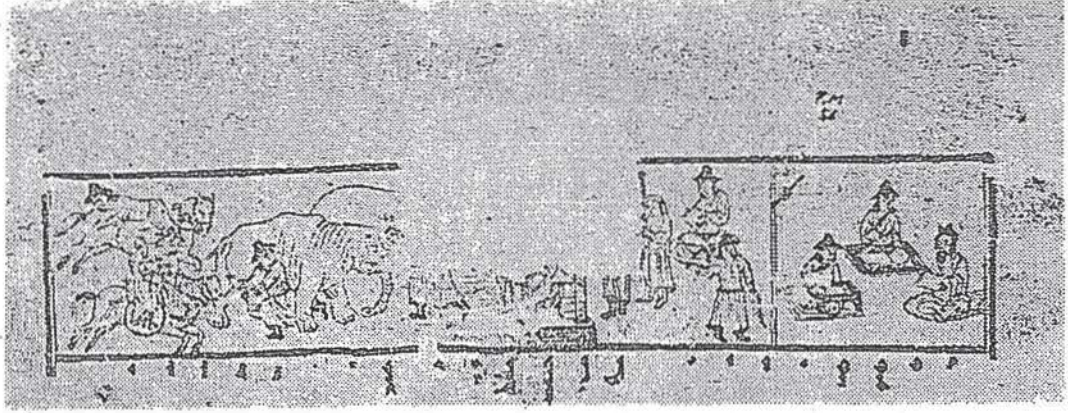
(63) Adnan Erzi: "Basım". *Türk Ansiklopedisi*, V, 1952, 331-33. ss.; Şinasi Tekin: Der heutige Zustand der Turcica der Turfan-Sammlung in Mainz. *Trud. XXV Mezhdunarod. Kong. Vostokovedov* (Moskova), 1960, III, 1963, 319-321. ss.

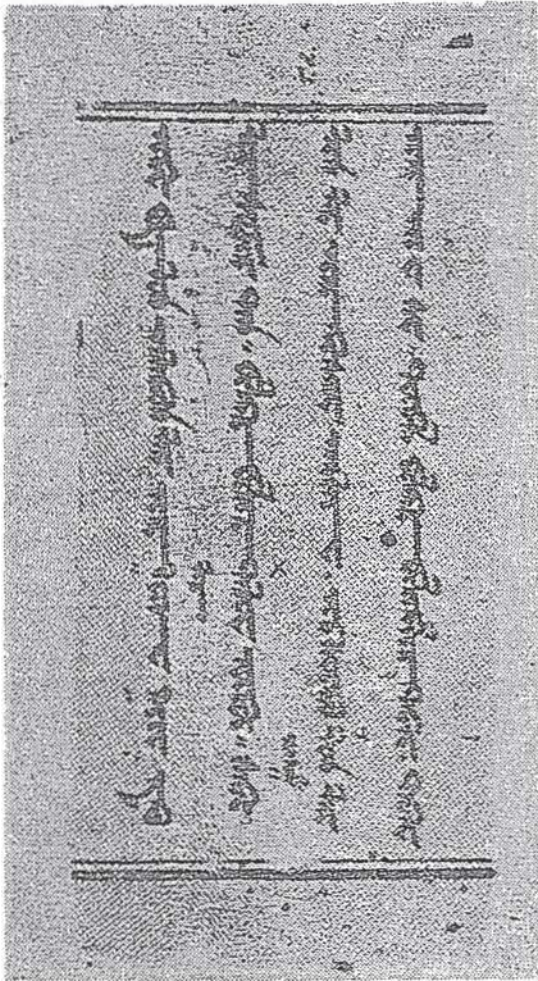
Kalıp baskı ile basılmış bir Uyghur kitabı (Kitap adı verilmekte ve yaprak sayısı belirtilmekte)

Kalıp (blok) baskı ile basılmış bir Uyghur eseri (Ortadan katlanabilen kitabın iki parçası; kitabın son sayfası olup, kitap hakkında bilgi verilmekte)

Kalıp baskı resimli bir Uygur kitabı

1598

Kalıp baskı ile basılmış bir Uygur kitabından
tashihli sayfa

令彼能住安隱路 恒與難思如意樂
如來德海甚深廣 非諸譬喻所能知
於眾常起大悲心 方便精勤恒不息
如來智海無邊際 一切人天共測量
假使千萬億劫中 不能得知其少分
我今略讚佛功德 於德海中唯一滴
迴斯福聚施群生 皆願速證菩提果
今時世尊告諸菩薩 言善哉善哉汝
等善能如是讚佛功德 利益有情廣
興佛事能滅諸罪 生無量福

Çin kalıp baskısına bir örnek